

UC Berkeley

Lucero

Title

La possessió en el txitximec de Jonaz i llengües emparentades

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/1kj9t732>

Journal

Lucero, 27(1)

ISSN

1098-2892

Author

Gandarillas, Marc

Publication Date

2024

Copyright Information

Copyright 2024 by the author(s). All rights reserved unless otherwise indicated. Contact the author(s) for any necessary permissions. Learn more at

<https://escholarship.org/terms>

Peer reviewed

La possessió en el txitximec de Jonaz i llengües emparentades

Marc Gandarillas
University of North Dakota

1. INTRODUCCIÓ

El txitximec de Jonaz és una de les llengües més septentrionals de la família otopame (com també el pame —la més propera al txitximec de Jonaz—, l'otomí i l'ocuiltec) que pertany al tronc comú otomang, com també el zapotec de l'Istme, el mixtec de Yozondúa, el txinantec de San Pedro Tlatepuzco, el mazatec de Chiquihuitlán (popolocà) i l'amusgo de San Pedro Amuzgos. El txitximec de Jonaz disposa aproximadament de 800 parlants,¹ tots els quals són residents a la Misión de Chichimecas, a l'est de la localitat de San Luis de la Paz, pertanyent a l'estat mexicà de Guanajuato. Són escassos els estudis que s'han fet a l'entorn d'aquesta llengua, si bé el seu sistema lingüístic esdevé força interessant per a anàlisis de caire tipològic i relatives als universals. En primer lloc, abans d'abordar la qüestió que ens ocupa, farem un recorregut breu per les característiques més rellevants del sistema lingüístic del txitximec a escala fonològica/fonètica, morfològica i sintàctica. Tot seguit, ens centrarem en el tractament que fa aquesta llengua de la possessió, així com les variacions formals que es desprenen de la distinció entre substantius alienables i inalienables.

En el pla fonològic, el txitximec de Jonaz disposa d'un inventari de set vocals orals i divuit consonants (val a dir que algunes d'aquestes presenten diverses realitzacions fonètiques en funció del context fonològic en què s'insereixen). Pel que fa a les vocals, trobem les anteriors no arrodonides /i/, /e/ i /æ/, l'anterior arrodonida /ü/, la central /a/ i les posteriors /u/ i /o/, totes les quals poden ser nasalitzades i crear contrastos (observem, per exemple, *úmãʔã* 'fillastre' vs. *úmaʔa* 'va recordar'). L'inventari consonàntic inclou les oclusives sordes /p/, /t/, /k/ i /ʔ/, amb llur sèrie sonora corresponent (tret de la glotal; és a saber, /b/, /d/ i /g/), les africades /c/ i /č/, les fricatives /s/ i /h/, les nasals /m/ i /n/ (juntament amb la sèrie corresponent de tipus *lenis*: /m̥/ i /n̥/, respectivament), les líquides lateral /l/ i vibrant /r/ i, a l'últim, la semiconsonant /w/.

En el pla fonètic, assistim a les realitzacions següents: /g/ com a [x^w] (fricativa velar amb distensió labial, en posició final: [ikax^w] 'jo'), [g] (oclusiva pròpiament dita, en posició inicial i després de /n/: [ganħa] 'menjaran', [kũŋgwe] 'arc de Sant Martí'), [ɣ] (aproximant, en les posicions restants: [ikáyós] 'nosaltres (dual inclusiu; és a dir, 'tu i jo')'); /r/ com a [r] (vibrant

simple) en posició inicial i intervocàlica, [r] (vibrant múltiple) seguida d'oclusiva glotal i, finalment, [ř] (vibrant sorda) davant de /h/ i en posició final (exs.: [rithŭ] 'peix', [urá] 'la seva cara', [urʔós] 'casa d'ells', [uřhá] 'pulque',² [ípeř] 'coets'). Les nasals de tipus *lenis* /ṁ/ i /ṅ/ contrasten amb les de tipus *fortis* (/m/ i /n/), d'una banda, i /b/ i /t/, de l'altra, tal com mostren els exemples següents: *símqs* 'el teu farcell' / *nímq* 'res més'; *kúm̄q* 'va dir' / *ubáqʔ* 'dia'; *máñe* 'aviat' / *maréqʔ* 'vell'; *uní* 'el seu foc' / *uñí* 'la seva llengua'.

Des del punt de vista de la morfologia verbal, el txitximec de Jonaz es caracteritza per una arrel verbal a la qual, com a nucli del sintagma verbal, s'afixen la persona (prefix) i l'objecte (sufix).

- 1) *u-ñú-g*
3PA-'veure'-1OBJ
'em veu'
- 2) *ga-só-kʔ*
1FUT-'lligar'-2OBJ
'et lligaré'
(Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 66)

Quan conflueixen diversos prefixos, cadascun dels quals assenyala un accident verbal determinat (p. ex., persona, temps, aspecte, mode), el txitximec mostra una tendència força palesa envers la fusió d'aquests en una forma prefixada única (veurem que això també s'esdevé en el cas dels substantius inalienables als quals hom atorga un posseïdor).

En canvi, el sintagma nominal presenta, d'antuvi, una marcatge dependent (dit altrament, els components d'aquest no s'afixen al nucli, sinó que conserven la seva autonomia; a aquesta qüestió, ens hi referirem més endavant):

- 3) *námbihi nágühün*
1CL4-'mirall'
'el meu mirall'
(Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 66)

Pel que fa a l'ordre dels constituents sintàctics, el txitximec de Jonaz respon a l'ordre bàsic, no marcat, SOV. El txitximec no disposa de gènere gramatical i, per contra, presenta tres nombres, singular, dual i plural, el segon dels quals estableix, a més, una distinció entre [+inclusiu] i [-inclusiu] o [+exclusiu]. El nombre es marca de manera similar en verbs i substantius. La primera persona del dual i del plural inclusius i la segona persona segueixen la mateixa pauta quant a la terminació, mentre que la tercera persona mostra un comportament diferent, com ja tindrem ocasió d'observar.

2. LA POSSESIÓ EN TXITXIMEC. DISTINCIÓ ENTRE SUBSTANTIUS ALIENABLES I INALIENABLES

L'expressió de la possessió en txitximec, així com en la gran majoria de les llengües otomangs, parteix d'una divisió bàsica entre substantius alienables i inalienables. Allò en què pot diferir cada llengua rau en l'abast de cada categoria i el tractament lingüístic particular que fa de l'expressió de la possessió. El primer tipus engloba aquells substantius que, segons la cultura en qüestió, es poden desvincular fàcilment del posseïdor, com ara els relacionats amb els camps semàntics del menjar, la roba, els animals i d'altres objectes. La segona classificació dels substantius inclou, d'entrada, els termes de parentiu, els quals són considerats una possessió inalienable en totes les llengües otomangs. A partir d'aquí, en funció dels casos, poden existir substantius específics que es considerin, per dir-ho d'alguna manera, "connaturals" a l'home, com ara 'set', 'gana' o 'casa', entre d'altres. El txitximec, en comparació de les llengües veïnes, dota d'una major cobertura els substantius inalienables. Fet i fet, esdevé interessant observar la formulació lingüística que s'empra en cada cas, la qual, com veurem, ens permet de concloure que l'expressió de la possessió amb els substantius inalienables es remunta més enrere en el temps que no pas l'expressió de la possessió amb els substantius alienables.

Centrant-nos, de moment, en el txitximec de Jonaz, hi observem un tractament lingüístic radicalment diferent per a l'expressió de la possessió de substantius alienables i per a la dels inalienables. En primer lloc, la forma del sintagma nominal que expressa possessió (p. ex., 'la meva mare', 'els meus gossos') és comparable a la de les llengües romàniques en el sentit que és analítica; dit altrament, presenta, per separat, el substantiu (sense modificacions altres que el canvi de nombre: marques *-s* de dual —*mʔ* per a la 1a persona exclusiva i *-n* de plural; *-húʔ* per a la 1a persona exclusiva; i *-ø* per a la 3a persona—) i el determinant possessiu, el qual precedeix l'anterior. Així, per exemple, el txitximec ens proporciona sintagmes com ara els següents:

4) <i>nantʔé rikhur</i>	'la meva truita'
<i>nintʔú simbás</i>	'el seu sarró'
<i>nám̂ba.ʔa símaʔan</i>	'el meu gos'
<i>ú̂m̂ihi rinʔé</i>	'la seva església'
- (Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 69)

Observem els tres primers exemples. Tenint en compte que el posseïdor remet en tots tres casos a la primera persona del singular, així com el fet que el txitximec no disposa de marques morfològiques de gènere, a què és degut el fet que coexisteixin tres formes del possessiu: *nantʔé*, *nintʔú* i *nám̂ba.ʔa*? En efecte, aquesta tria ve motivada per factors extragramaticals, purament semàntics. El txitximec presenta, per als substantius alienables, un sistema de classificadors en funció de si aquests pertanyen al camp semàntic de "menjar" (d'ara endavant,

CL1), “roba” (CL2), “animals” (CL3) i “altres” (CL4). El darrer classificador encabiria, per exemple, inanimats com ara *kúroho* ‘pedra’, que presenta el paradigma següent:

Taula 1

Substantius alienables: paradigma de ‘pedra’

<i>nombre poseïdor persona</i>	<i>singular</i>	<i>dual</i>	<i>plural</i>
1 [+excl.]	<i>námbihi kúroho</i> ‘la meva pedra’	<i>námbihi kúroho-m?</i> ‘la nostra pedra (de nosaltres dos, sense incloure’t a tu)’	<i>námbihi kúroho-hú?</i> ‘la nostra pedra (de tots nosaltres, sense incloure’t a tu)’
1 [-excl.]		<i>námbihi kúroho-s</i> ‘la nostra pedra (teva i meva)’	<i>námbihi kúroho-n</i> ‘la nostra pedra (teva i de tots nosaltres)’
2	<i>úngwihi kúroho</i> ‘la teva pedra’	<i>úngwihi kúroho-s</i> ‘la vostra pedra (de vosaltres dos)’	<i>úngwihi kúroho-n</i> ‘la vostra pedra (de tots vosaltres)’
3	<i>úmihi kúroho</i> ‘la seva pedra (d’ell/ella)’	<i>úmihi kúroho-s</i> ‘la seva pedra (d’ells dos/elles dues)’	<i>úp?ihi kúroho</i> ‘la seva pedra (de tots ells/totes elles)’

Font: Lastra, Yolanda. “Caracterización del chichimeco jonaz: la posesión”. *UniverSOS: Revista de Lenguas Indígenas y Universos Culturales*, Institut Valencià de Llengües i Cultures Ameríndies, núm. 1, 2004, p. 69.³

A partir de l’exemple precedent, se’n poden extreure algunes conclusions de caire descriptiu. En primer lloc, el classificador de primera persona coincideix en tots tres nombres i, d’altra banda, les marques morfològiques corresponents al nombre i al tret [+/-excl.] se sufixen al substantiu (és a saber, *-m?* per al dual exclusiu, *-s* per al dual inclusiu; *-hú?* per al plural exclusiu i *-n* per al plural inclusiu). El classificador de segona persona, *úngwihi*, és també comú a tots tres nombres, mentre que el de tercera persona presenta una forma idèntica per al singular i per al dual, *úmihi*, i una forma específica per al plural, *úp?ihi*. Vegem-ho en forma de quadre sinòptic, juntament amb els classificadors restants:

Taula 2

Classificadors emprats amb els substantius alienables

	1a p. (sg./dual/pl.)	2a p. (sg./dual/pl.)	3a p. sg./dual	3a p. pl.
CL1 (‘menjar’)	<i>nantʔé</i>	<i>útʔe</i>	<i>utʔé</i>	<i>úcʔaʔ</i>
CL2 (‘roba’)	<i>nuntʔǔ</i>	<i>nírʔü</i>	<i>nintʔǔ</i>	<i>urʔǔ</i>
CL3 (‘animals’)	<i>námbaʔa</i>	<i>ungwaʔa</i>	<i>úṃaʔa</i>	<i>úbaʔa</i>
CL4 (‘altres’)	<i>námbihi</i>	<i>úngwihi</i>	<i>úṃihĩ</i>	<i>úpʔihi</i>

Font: *ibid.*, p. 69.

Els substantius inalienables mostren un comportament força més complex en termes d’anàlisi i taxonomització. En aquest cas, el sintagma que expressa possessió no és bimembre, amb un determinant possessiu i un substantiu fàcilment segmentables com a mots independents, sinó que presenta un nucli substantival que pateix tota mena de modificacions de caire morfofonèmic per expressar el nombre i la persona del posseïdor en qüestió. Aquestes alternances difícilment admeten una classificació exempta de controvèrsia, per tal com els fenòmens apareixen sovint en combinació i són difícilment aïllables. Lastra (2004) parla vagament en termes de “*especie de prefijación*” o “«*prefijación*»” (entre cometes), si bé sembla que cada forma demana una anàlisi individualitzada (no sempre possible) en l’àmbit de la lingüística històrica. En termes de diacronia, sembla assenyat afirmar que aquests substantius, els inalienables —que en txitximec inclouen termes de parentiu, parts del cos i objectes que es consideren estrictament personals, com ara ‘casa’, ‘feina’, ‘set’ o ‘gana’, entre d’altres—, són els primers a adquirir l’expressió lingüística de la possessió. És per això que, havent patit tantes modificacions morfofonèmiques degudes al pas del temps, avui dia ens trobem davant de formes que plantegen un repte a la lingüística històrica. Reproduïm aquí, amb algunes modificacions que hem considerat pertinents, el quadre del qual se serveix Lastra (2004) per il·lustrar la complexitat d’aquesta casuística. Hem destacat en negreta els segments més significatius que causen l’alternança.

Taula 3

Substantius inalienables: tipus d'alternança

tipus d'alternança	1a p.	2a p.	3a p. sg./dual	3a p. pl.	glossa
1) tonal (accentual)	<i>kanú</i>	<i>kánu</i>	<i>kanũ</i>	<i>kanúr</i>	‘nas’
2) vocàlica (alternança entre vocals anteriors i posteriors)	<i>ruké</i>	<i>riké</i>	<i>riké</i>	<i>riké</i>	‘nixtamal (tipus de blat de moro)’
3) tonal + vocàlica	<i>tahür</i>	<i>tihür</i>	<i>tahür</i>	<i>tarhür</i>	‘fona’
4) tonal + sonorització	<i>rukũ?</i>	<i>rúkũ?</i>	<i>rugũ?</i>	<i>rukũ?</i>	‘faldilla’
5) afèresi + canvis consonàntics i vocàlics	<i>nápa</i>	<i>unápa</i>	<i>unípa</i>	<i>mápa</i>	‘foc’
6) afèresi + sonorització	<i>náca</i>	<i>ucá</i>	<i>úzq</i>	<i>úc?a</i>	‘menjar’
7) afèresi + alternança entre /r/ i /t/	<i>katá</i>	<i>úta</i>	<i>urá</i>	<i>urhã</i>	‘cara’
8) afèresi + alternança entre /t/ i /n/	<i>kati</i>	<i>úti</i>	<i>uni</i>	<i>unír</i>	‘boca’
9) canvis consonàntics + alternança entre /nd/ i /r/	<i>túndehen</i>	<i>kírehen</i>	<i>níndehen</i>	<i>úrehen?</i>	‘diners’
10) alternança de labials	<i>númbe?e</i>	<i>níbe?e</i>	<i>nímbe?e</i>	<i>úbe?e</i>	‘gana’
11) supletivisme	<i>masú</i>	<i>unĩ?i</i>	<i>úni?i</i>	<i>burá?a</i>	‘esposa’

Font: *ibid.*, p.70.

A partir d'aquestes dades, establim els postulats següents:

1. L'etiqueta “*especie de prefijación*” per la qual opta Lastra (2004) per al núm. 5 és amb prou feines concebible, igual que la pretesa “*prefijación*” que

- s'esdevé en els exemples 6-10. Una explicació més plausible, a parer nostre, rauria a admetre l'existència d'una forma originària fonològicament més consistent que ha anat experimentant lenicions i, en general, canvis vocàlics i consonàntics de tota mena. Així doncs, en comptes d'admetre l'existència d'uns prefixos sense cap funció morfològica aparent, semblaria més viable de considerar que les formes que estan mancades dels fonemes inicials hagin experimentat una afèresi.
2. L'existència de formes supletives (11) podria estar evidenciant una pèrdua de consciència etimològica pels parlants en casos com ara el núm. 9 (és a dir, malgrat que es tracti d'un mateix mot, és possible que els parlants hagin arribat al punt de percebre *túndehen* i *kírehen* com a dos mots diferents o, si més no, vinculats de forma mediata, més o menys remota).
  3. L'existència d'una *r* final en la tercera persona en alguns exemples (1 i 8) potser ens podria fer advocar per una protoforma comuna (+ *-r*) a totes les persones i nombres acabats en vocal (vegeu núm. 3).
  4. Les primeres alternances a aparèixer degueren ser de caire tonal o accentual; en segon lloc, vocàliques; i, en tercer lloc, consonàntiques (en posició interior de mot). Sembla que els casos més complexos, de presumpta "prefixació" (núms. 9 i 10, entre d'altres), en els quals sovint conflueixen diversos fenòmens, hagin requerit més temps per arribar a llur estadi actual.
  5. En el cas del núm. 11, l'existència de supletivisme assenyalaria, a més, que els termes de parentiu són dels primers als quals es vincula l'expressió gramatical de la possessió. Cal destacar que, en el cas de la tercera persona del plural, la forma dels substantius de parentiu acostuma a començar per *bu* o *ba*, tal com evidencien *buráʔa* 'esposa' (vegeu núm. 11), *búrʔu* 'marit' o *bárir* 'sogre'.

Pel que fa a les parts del cos, aquestes poden fer referència a humans o animals; és a dir, no es dona cap diferenciació en funció del tipus de posseïdor (*kazá símoʔ* 'el seu cap [d'un gos, d'una persona, etc.]'). Molts d'aquests substantius comencen per /ka/ o /ku/, però també n'hi ha que comencen per /na/ o /ni/, o bé /u/ o /e/, per la qual cosa normalment no es distingeixen per la seva forma. Aquesta indistinció formal també s'esdevé en el cas dels conceptes culturals bàsics del domini personal (p. ex., peces de roba, estris —'ganivet'—, 'gana', 'set', 'nom', 'feina', 'paraula').

Vegem, a tall d'exemple, el paradigma complet de 'casa' i, tot seguit, uns exemples de frases o oracions que contenen sintagmes amb substantius inalienables posseïts.

Taula 4

La possessió en txitximec: paradigma de ‘casa’

<i>nombre posseïdor persona</i>	<i>singular</i>	<i>dual</i>	<i>plural</i>
1 [+excl.]	<i>koʔós</i> ‘la meva casa’	<i>koʔós-umʔ</i> ‘la nostra casa (de nosaltres dos, sense incloure’t a tu)’	<i>koʔós-hýʔ</i> ‘la nostra casa (de tots nosaltres, sense incloure’t a tu)’
1 [-excl.]		<i>koʔós-és</i> ‘la nostra casa (teva i meva)’	<i>koʔós-in</i> ‘la nostra casa (teva i de tots nosaltres)’
2	<i>utʔós</i> ‘la teva casa’	<i>utʔós-és</i> ‘la vostra casa (de vosaltres dos)’	<i>utʔós-in</i> ‘la vostra casa (de tots vosaltres)’
3	<i>utʔís</i> ‘la seva casa (d’ell/ella)’	<i>utʔís-és</i> ‘la seva casa (d’ells dos/elles dues)’	<i>urʔós</i> ‘la seva casa (de tots ells/totes elles)’

Font: *ibid.*, p. 71.

- 5) *kúndi*   *mápa*
1aigua   calent/-a
‘la meva aigua calenta’
- 6) *koʔós-hýʔ*   *nándeʔ*
1casa-EXCL   gran
‘la nostra casa [+excl.] és gran’
- 7) *ikág*   *sáʔ*   *ní*   *numbũ*
1PRON   ‘ja’   INTENS1   set
‘tinc set’
- 8) *uḿá*   *kú-nthoní-b*
3barret   3PR-oblidar-3OBJ
‘es va oblidar el seu barret’
- 9) *koʔós*   *é-nuʔu*
1casa   1PRES-veure

‘veig casa meva’

- 10) [cf. *urʔós é-nuʔu*
3PLcasa PRES-veure
‘veig la casa’] (Lastra 71)

3. TRACTAMENT DE LA POSSESSIÓ EN LES LLENGÜES EMPARENTADES AMB EL TXITXIMEC

Com ja assenyalàvem al començament, la majoria de les llengües otomangs estableixen una distinció entre possessió alienable i inalienable. El pame, la llengua tipològicament més propera al txitximec, també disposa de classificadors per a substantius alienables i mostra alternances en els inalienables (Bartholomew 1965). La possessió en otomí (Lastra 1992) és similar a la dels substantius inalienables en txitximec. En aquesta llengua, els inalienables sempre apareixen amb la marca (sigui quina sigui) de possessió i, d'altra banda, s'hi recorre a prefixos per marcar la persona del posseïdor i a sufixos per marcar-ne el nombre, tal com podem observar tot seguit en el paradigma de ‘casa’:

Taula 5

La possessió en otomí: paradigma de ‘casa’

<i>nombre</i> <i>posseïdor</i> <i>persona</i>	<i>singular</i>	<i>dual</i>	<i>plural</i>
1 [+excl.]	<i>m̩q-ngũ</i> ‘la meva casa’	<i>m̩q-ngũ-ʔbe</i> ‘la nostra casa (de nosaltres dos, sense incloure’t a tu)’	<i>m̩q-ngũ-hé</i> ‘la nostra casa (de tots nosaltres, sense incloure’t a tu)’
1 [-excl.]		<i>m̩q-ngũ</i> ‘la nostra casa (teva i meva)’	<i>m̩q-ngũ-hí</i> ‘la nostra casa (teva i de tots nosaltres)’
2	<i>ri-ngũ</i> ‘la teva casa’	<i>ri-ngũ-wí</i> ‘la vostra casa (de vosaltres dos)’	<i>ri-ngũ-hi</i> ‘la vostra casa (de tots vosaltres)’
3	<i>ra-ngũ</i> ‘la seva casa (d’ell/ella)’	<i>ya-ngũ-wí</i> ‘la seva casa (d’ells dos/elles dues)’	<i>ya-ngũ-hí</i> ‘la seva casa (de tots ells/totes elles)’

Font: *ibid.*, p.73.

Com veiem, el txitximec i l'otomí segueixen les mateixes pautes en el sentit que aquestes llengües marquen el nombre mitjançant sufixos i, per contra, divergeixen en el fet que l'otomí no disposa de classificadors, sinó de prefixos personals. Les formes de l'otomí són més fàcilment segmentables, atès que l'addició de morfemes no hi comporta canvis en l'estructura fonològica de l'arrel, la qual es manté inalterada.

L'ocuiltec (Muntzel 1986) distingeix entre possessió alienable i inalienable. La primera és marcada mitjançant prefixos personals, igual que el nombre del posseïdor, el qual també s'assenyala per mitjà de prefixos i no pas de sufixos, a diferència, doncs, de l'otomí i el txitximec. La possessió inalienable es marca d'una manera semblant, si bé les formes dels prefixos són diferents.

El zapotec de l'Istme (Pickett et al. 2001) marca la possessió alienable amb el prefix *š-/ž-* (davant de vocal i davant de consonant, respectivament), mentre que el morfema corresponent al posseïdor apareix, tot seguit, en forma de sufix:

- 11) *š-amigu-be*
 POS-amic-3p 'amic d'ell'
 (Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 73)

Els inalienables (els quals inclouen termes relatius al parentiu, les parts del cos i objectes estretament vinculats al posseïdor), per la seva banda, prescindeixen del prefix.

En el mixtec de Yosondúa (Farris 2004), hi ha substantius que defugen la possessió, com ara els relatius a fenòmens meteorològics, la topografia, els animals salvatges o els éssers sobrenaturals. Tampoc no es poden posseir els andrònims o noms propis. Els sintagmes en els quals apareix quelcom de posseït presenten un substantiu sufixat amb la marca del posseïdor, la qual és la mateixa independentment que el nom sigui alienable o inalienable:

- 12) *šášin*   *ńq*
 nebot   seu/-va (d'ella)
 'el seu nebot'

- 13) *vehe*   *ńq*
 casa   seu/-va (d'ella)
 'la seva casa'
 (Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 74)

En el txinantec de San Pedro Tlatapuzco (Merrifield i Anderson 2007), només un 6% dels substantius són inalienables (específicament, els pertanyents al camp semàntic de 'cara' i 'parent'). L'expressió de la possessió segueix

l'esquema següent: 'morfema lliure indicador de possessió *kog* (possessió d'inanimats) / *kuø* (possessió d'animats) + substantiu que assenyala allò que hom posseeix + morfema lliure indicador de la persona del posseïdor'. A tall d'exemple:

- 14) *kog kieg xni* 'els meus diners'
kog kiánh hning 'els teus diners'
kog kiah dsa 'els seus diners (d'ell)'
- kuø kian xni* 'el meu cavall'
kuø kianh hning 'el teu cavall'
kuø kian dsa 'el seu cavall (d'ell)'
(Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 74)

En el mazatec de Chiquihuitlán, els substantius inalienables (parts del cos i certs termes de parentiu) generalment indiquen la persona del posseïdor amb canvis vocàlics al final del mot. La tercera persona no experimenta cap canvi i opta, aleshores, per l'addició d'un pronom de tercera persona, o bé d'un substantiu, per palesar el gènere o nombre del posseïdor —a banda, també existeixen pronoms possessius independents, com ara *cuxun* 'vostre/-a':

- 15) *kavanga*   *naña*   *nuxu*
va córrer   gos   POS2 PL
'el vostre gos va córrer'
(Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 74)

L'amusgo de San Pedro Amuzgos també presenta la distinció, a la qual ja estem avesats a hores d'ara, entre substantius alienables i inalienables. Aquests últims (és a saber, parts del cos, termes de parentiu i d'altres termes de relació social) assenyalen el posseïdor amb un substantiu que presenta una morfologia fusional complexa i apareix a continuació d'allò que hom posseeix. Els alienables indiquen el posseïdor per mitjà d'un classificador que assenyala si allò que es posseeix és 'animal' (*cxwenʔ*) o 'cosa' (*ʔnaanʔ*), el qual es flexiona segons la persona del posseïdor. Facultativament, s'hi afegeix un substantiu que indica qui és el posseïdor:

- 16) *kiso*   *cxwenʔ*   *pɛhɛʔ*
cavall   CL:animal3   Pere
'el cavall d'en Pere'
- 17) *tion*   *ʔnaanʔ*   *pɛhɛʔ*
corral   CL:cosa3   Pere
'el corral d'en Pere'
(Lastra, *Caracterización del chichimeco jonaz* 75)

4. CONCLUSIONS

En l'estudi del funcionament de la possessió en les llengües otomangs, hem pres com a punt de partida el txitximec de Jonaz per tal de concloure que totes les llengües de la família mostren un comportament similar, amb matisos. Si més no, totes semblen partir de la divisió bàsica entre substantius inalienables i alienables, el primer grup dels quals sempre és més restringit. Mentre que totes les llengües coincideixen a atorgar als termes de parentiu i les parts del cos el tractament d'inalienables, hi ha objectes que difereixen en el seu tractament en funció de la concepció que en tingui la cultura originària en qüestió. En estudis a l'entorn dels classificadors en construccions possessives (han abordat aquesta qüestió, entre d'altres, Lichtenberk 1983, Carlson & Payne 1989 i Aikhenvald 2000), s'ha arribat a la conclusió que en les llengües del món s'esdevé una tendència palesa a emprar classificadors amb els substantius que hom posseeix de manera inalienable. L'expressió de la possessió amb morfemes lliures, o mots funcionals (com en les llengües romàniques), sembla residual en les llengües otomangs (p. ex., mazatec), les quals acostumen a preferir afixos. La semàntica dels classificadors —així com el nombre d'aquests— varia en funció de la llengua (el panare en té 21, els quals caracteritzen el substantiu segons si pertany a un tipus determinat de menjar o beguda, si és un vehicle, una arma, un instrument musical, etc.). En la línia d'allò que ja assenyalava Nichols (1988), en aquest article hem pogut constatar que el grau de complexitat d'una forma (ens referim, en aquest cas, als substantius inalienables del txitximec) és directament proporcional a la seva antiguitat. Aquesta funció, senyal d'arcaisme, sembla més accentuada en el cas d'aquells substantius que hom acostuma a posseir amb més freqüència. En aquest sentit, Nichols (1988) mateix ja proposava una jerarquia d'inalienabilitat, la qual establia la distinció següent: (1) termes de parentiu i/o parts del cos; (2) relacions entre el tot i la part i/o relacions espacials; (3) estris bàsics segons les cultures (p. ex., sagetes, animals domèstics). Segons Chappell i McGregor (1996), d'altra banda, en algunes llengües els termes per a les relacions espacials són els únics inalienables. Aquesta manca de correspondència entre llengües en l'abast de la inalienabilitat sembla impossibilitar, en gran mesura, que en puguem establir una jerarquia universal.

En conclusió, hem vist com, en el txitximec de Jonaz, els substantius posseïts de manera alienable adopten un dels quatre classificadors existents. Per la seva banda, els substantius posseïts de manera inalienable es classifiquen, si més no, en una dotzena de categories amb una casuística força heterogènia. Tot i adscriure's a una classe tancada, la presència de substantius inalienables en txitximec és prou considerable en comparació de les llengües del món, en general, i de les llengües de la mateixa família, en particular. Especialment, la llista dels substantius inalienables referits a objectes "connaturals" (segons la cultura en qüestió) a l'home, o d'una rellevància intrínseca per a aquest, és inusualment extensa.

Notes

1. Segons dades oficials de l'any 2000, hi ha 1641 parlants de txitximec. No obstant això, d'acord amb un informant nadiu del qual ens dona notícia Lastra (2004), aquesta xifra constituiria una sobreestimació, ja que també inclou aquells infants que ja no parlen la llengua atesa la interrupció de la transmissió intergeneracional.
  2. A l'Equador i Mèxic, “bebida alcohólica, blanca y espesa, del altiplano de México, que se obtiene haciendo fermentar el aguamiel o jugo extraído del maguey con el acocote” (DRAE).
  3. Les taules subsegüents d'aquest article han estat extretes de la mateixa font.
-

Bibliografia

- “Pulque”. *Diccionario de la Real Academia Española*. Espasa, 2014.
dle.rae.es/pulque?m=form
- Aikhenvald, Alexandra Y. *Classifiers: A Typology of Noun Categorization Devices*. Oxford University Press UK, 2000.
- Bartholomew, Doris A. *The Reconstruction of Otopamean (Mexico)*. 1965. University of Chicago, Ph.D. dissertation.
- Carlson, Robert i Payne, Doris. “Genitive Classifiers”. *Proceedings of the Fourth Annual Pacific Linguistics Conference*, editat per Scott DeLancey Robert Carlsson, Spike Gildea, Doris Payne i Anju Saxena, University of Oregon, 1989, pp. 89-119.
- Chappell, Hilary i William McGregor, editors. “The grammar of inalienability: A typological perspective on body part terms and part-whole relation”. *Empirical Approaches to Language Typology* 14. Walter de Gruyter, 1996.
- Farris, Kathryn B. de. *Diccionario básico del mixteco de Yosondúa, Oaxaca*. Instituto Lingüístico de Verano A.C., 2004.

- Lastra, Yolanda. *El otomí de Toluca*. Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Antropológicas, 1992.
- . “Caracterización del chichimeco jonaz: la posesión”. *UniverSOS: Revista de Lenguas Indígenas y Universos Culturales*, Institut Valencià de Llengües i Cultures Ameríndies, núm. 1, 2004.
- Lichtenberk, Frantisek. *A Grammar of Manam*. University of Hawaii Press, 1983.
- Merrifield, William R. i Anderson, Alfred E. *Diccionario chinanteco de la diáspora del pueblo antiguo de San Pedro Tlatepuzco*. Instituto Lingüístico de Verano A.C., 2007.
- Muntzel, Martha. C. *The Structure of Ocuilteco*. State University of New York, 1986.
- Nichols, John. *An Ojibwe Text Anthology*. Center for Research and Teaching of Canadian Native Languages, 1988.
- Pickett, Velma, et al. *Gramática popular del zapoteco del Istmo*. Centro de Investigación y Desarrollo Binnizá A.C., 2001.